

İdrîs-i Bitlisî'nin Veba Salgını Sebebiyle Hac Yolculuğundan Vazgeçmesine Dair Te'lif Ettiği Risalesindeki Fıkhî Delillerinin Değerlendirilmesi*

Abdullah ACAR

Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
İslam Hukuku Anabilim Dalı

Assoc. Prof. Dr., Necmettin Erbakan University Ahmet Keleşoğlu Faculty of Divinity
Department of Islamic Law

Konya / Türkiye

abacar@erbakan.edu.tr | orcid.org/0000-0002-5753-6346

Özet

İnsanlık tarihinde olduğu kadar İslâm tarihinde de Müslümanların yaşadığı bazı bölgelerde salgın hastalıklardan ve onların verdiği büyük zararlardan bahseden eserlere rastlanır. Çok sayıda kayıplara sebep olan bu veba türü hastalıkların sınırlı bir bölgede kalmayıp zaman zaman Müslüman coğrafyanın büyük bir kısmını etkilemesi sebebiyle buna karşı alınması gereken maddî ve manevî tedbirlerden bahseden eserler de zorunlu olarak kaleme alınmıştır. Tarihte yaşanan bu önemli olaylar bir yandan tarih, terâcim/biyografi ve tabakât kitaplarında kronolojik olarak nakledilirken, öte yandan da başta Hz. Peygamber'in (s.a.s) tavsiyeleri olmak üzere maddî ve manevî çözüm önerileri hadis kaynakları ve müstakil risalelerde nakledilmiştir.

* Bu makale, "Uluslararası Din ve Medeniyet I (Din ve Sağlık)" Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ve Tebliğler Kitabı'nda (1/53-69) basılan "İdris-i Bitlisî'nin Salgın Hastalık ile İlgili Risalesinin Tanıtımı ve Fıkhî Değerlendirmeleri" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir.

Geliş/Received: 18.08.2024 | **Kabul/Accepted:** 27.12.2024 | **Yayın/Published:** 30.12.2024

Atıf/Citation: Acar, Abdullah. "İdrîs-i Bitlisî'nin Veba Salgını Sebebiyle Hac Yolculuğundan Vazgeçmesine Dair Te'lif Ettiği Risalesindeki Fıkhî Delillerinin Değerlendirilmesi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 44 (Aralık 2024), 445-475. / Acar, Abdullah. "An Evaluation of the Fiqhical Evidence of Idris al-Bitlisi's Treatise on the Reasons for Returning from the Hajj Expedition". *Journal of Islamic Law Studies* 44 (December 2024), 445-475. <https://doi.org/10.59777/ihad.1535276>

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Bu risalelerden birisi de yaşadığı dönemde Osmanlı Devleti'nin önemli ilmî şahsiyetleri arasında sayılan İdrîs-i Bitlisî'nin (öl. 926/1520), 1512 yılında veba hastalığı nedeniyle hac yolculuğundan geri dönüşünün fikhî gerekçelerini de sıraladığı *Risâletü'l-ibâ 'an mevâkı'i'l-vebâ* isimli risalesidir. Dünyanın farklı kütüphanelerinde halen el yazma nüshalarının bulunduğu risalenin pek çok farklı nüshaları günümüze kadar ulaşmıştır. Sadece İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde on civarında nüshası bulunan risalenin Konya Bölge El Yazma Eserler Kütüphanesinde de nüshası bulunmaktadır.

Risalesini üç ana bölüm halinde kaleme alan müellif Bitlisî, her bir bölümü de üçer alt başlığa ayırarak görüşlerini temellendireceğini belirtir. Risaledeki üç bölümün başlıkları uzun olmakla birlikte; "Salgınların Sebepleri", "Salgın Hastalık Bulunan Yerlere Girmemenin Mubah Oluşu" ve "Salgın Hastalıkları Geleneksel Tedavi Metotları" şeklinde özetlenebilir.

Bu makalenin asıl konusunu teşkil eden unsur; İdrîs-i Bitlisî'nin bu risalesinin diğer veba risalelerinden içerik olarak farklı olmasıdır. Zira o, risalesinde sadece salgın hastalıkların sebeplerini ve alınacak tedbirleri anlatmakla yetinmeyip kendisinin deniz yoluyla hacca giderken Mısır'da veba hastalığının yaygınlaştığı haberi üzerine seyahatini yarıda keserek başkent İstanbul'a döndüğünü ifade etmiştir. Bunun üzerine o dönemin âlimlerinin kendisini eleştirmelerine kelâmî ve fikhî delillerle reddiye mahiyetinde cevap vermiştir.

Bu risalenin tanıtılmasıyla; salgın hastalıkların tarihin her döneminde ve Müslüman-gayrimüslim beldesi ayırt edilmeksizin her coğrafyada gerçekleşebildiği, genellikle tecrübeye dayalı maddî çareler aramanın yanında manevî tedavilerin de ihmal edilmeden salgın hastalıklarla mücadele edildiği, zor zamanlarda ümitsizliğe düşmeden fıkhî zaruret hallerindeki kolaylıklardan istifade edilebileceği ve salgın hastalığın yayıldığı bölgelerden uzaklaşmanın mubah olduğu gibi konularda Bitlisî'nin değerlendirmelerinin yardımıyla bir bilinç oluşturulmasına katkı sağlanmaya çalışılacaktır. Risale bu yönüyle bir mükellefte bulunması gereken ilk şartın beden ve ruhî bakımdan sağlıklı olmak olduğuna dikkatleri çekmekte ve fikhî bakımdan insan sağlığına zarar verecek hal, fiil ve bölgelerden uzaklaşmanın mubah oluşunu açıklamaktadır. Çünkü İslâm hukukuna göre ferdin Allah'a ve kullarına karşı sorumlu tutulabilmesi için, dinin temelini oluşturan ve "zarûriyyât-ı hamse" şeklinde özetlenen "din, can, akıl, nesil ve mal" güvenliğinin muhafazası gerekmektedir. Çünkü akıl ve beden sağlığı yerinde olmayan kişinin, sayılan bu beş şeye sahip çıkması ve bunlar hakkında tasarrufta bulunması imkânsızdır. Dolayısıyla, neredeyse İslâmî ilim dallarının tamamını ilgilendiren mükelleflerin sağlıklı olmaları hususu ya da tıbbî meseleler, ilahi hitaba muhatap olmak için olmazsa olmaz şarttır.

İşte, bu çalışmada içerisinde kelâm ve tıp ilmini de ilgilendiren bilgilerin yer aldığı risale kısaca tanıtmaya, ondaki özellikle fikhî delilleri ve tespitleri tahkik edilmeye ve isabeti hakkında bir kanaat oluşturulmaya gayret edilmiştir. Bitlisî bu risalesinde kendisinin tenkit edilmesinde muhaliflerinin kullandığı rivâyetlerdeki teâruzı giderme yollarını fikhî ilkelerle izah etmiş, akabinde ulemânın bu rivâyetler hakkındaki yaklaşımlarına yer vererek, kendisinin hac seferini yarıda kesmesine isabetli deliller serdetmiştir. Çalışmada müellifin, bir yandan kaza ve kader konusunu ele alırken diğer yandan fıkhîta zaruret halinde neler yapılabileceği konularını başarılı bir şekilde temellendirdiği, onları delil olarak kullandığı ve genel manada isabetli değerlendirmeler yaptığı sonucuna ulaşılmıştır. Üç bölümden müteşekkil risalenin tamamını bir makalede ele almak mümkün olmadığından, risalenin sadece fıkıhla ilgili ikinci bölümüne ağırlık verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, İdrîs-i Bitlisî, Risâletü'l-ibâ 'an mevâqî'î'l-vebâ, Salgın hastalık, Zaruret hali, Tedavi.

An Evaluation of the Fiqhical Evidence of Idris al-Bitlisî's Treatise on the Reasons for Returning from the Hajj Expedition **

Summary

In Islamic history, as well as in the history of humanity, there are books that talk about epidemics and the great damage they caused in the regions where Muslims lived. Since these epidemics, which caused a large number of casualties, did not remain in a certain city but affected a large part of the Muslim geography from time to time, books on the material and spiritual measures to be taken against it were also written as a necessity. On the one hand, these important historical events were chronologically narrated in books of history, tarajim/biography and tabaqât, while on the other hand, material and spiritual solutions, especially the recommendations of the Prophet (saw), were narrated in hadith sources and separate treatises.

One of these treatises is Risâlat al-ibâ 'an mawâqî'î al-wabâ, in which Idris al-Bitlisî (d. 926/1520), one of the most important scholarly figures of the Ottoman State, explains his return from the pilgrimage in 1512 after interrupting it due to the plague and lists the jurisprudential justifications for it. Many different copies of the treatise, of which there are still manuscript copies in different libraries around the world, have survived to the present day. There are around ten copies of the treatise only in the Suleymaniye Library in Istanbul, and there is also a copy in the Konya Regional Manuscript Library.

** This paper is the final version of an earlier announcement called "Introduction and Fiqhical Evaluations of Idris-i Bitlisî's Treatise on Epidemic Disease", which was presented orally at a symposium called "International Symposium on Religion and Civilisation I (Religion and Health)", and published in the Book of Proceedings (1/53-69), the content of which has now been developed and partially changed.

The author, al-Bitlisī, who wrote his treatise in three main sections, states that he will justify his views by dividing each section into three sub-headings. Although the titles of the three chapters in the treatise are long, they can be summarized as “The Causes of Epidemics”, “The Permissibility and Necessity of Not Entering Places with Epidemics” and “Traditional Treatment Methods for Epidemics”.

What makes this treatise of Idris al-Bitlisī, which constitutes the main subject of this article, different from other plague treatises is that in this treatise, he not only explains the causes of epidemics and the measures to be taken, but also in the second part, he responds to the criticism of the scholars of that period after he returned to the capital Istanbul upon the news of the spread of plague in Egypt while he was on his way to pilgrimage by sea, and responds to them with theological and jurisprudential evidences.

With the introduction of this treatise, it will be tried to contribute to creating an awareness with the help of Bitlisī 's evaluations about the fact that epidemics can occur in every period of history and in every geography regardless of Muslim or non-Muslim lands, that spiritual treatments are tried to be found against these epidemics without neglecting spiritual treatments as well as seeking material remedies based on experience, that there is no room for despair in difficult times, and that it is permissible to stay away from the regions where these epidemics spread, especially based on the Islamic legal measures to be taken in cases of necessity. In this respect, the treatise draws attention to the fact that the first condition that must be present in a legally competent believer (*mukallaf*) is to be physically and spiritually healthy, and explains the permissibility of moving away from states, acts and regions that harm human health from a jurisprudential point of view. Because according to Islamic law, in order for a person to be responsible to Allah and His servants, it is essential to preserve the security of the "five essentials" meaning "religion, life, mind, lineage and property", that constitute the main purpose of religion and must be protected absolutely. Four of these are related to the physical and mental health of the person. For whatever reason, it is not possible for a person who is mentally and physically unhealthy to protect his religion, lineage and property. The medical issues or the issue of the health of the competent believer that concern almost all of the basic Islamic sciences is a *sine qua non* condition for being the addressee of the divine message.

In this study, an attempt has been made to briefly introduce the treatise, which contains information that also concerns theology and medicine, to analyze its jurisprudential arguments and determinations, and to form an opinion about its accuracy. In this treatise, al-Bitlisī explained the ways of eliminating the discrepancies in the narrations that caused him to be criticized based on Islamic legal principles, and then, by including

the approaches of the scholars on these narrations, he provided evidence for his return from Hajj. It has been concluded that the author, while addressing the issue of al-qaḍā' wa-l-qadar (fate and destiny), successfully grounded the issues of what can be done in case of necessity in Islamic law, used them as evidence, and made general evaluations. Since it is not possible to cover the entire treatise in one article, only the second part related to Islamic law of the three-part treatise has been evaluated in this article.

Keywords: Islamic Law, İdris-i Bitlisî, Risālat al-ibā' an mawāḳı'ı al-wabā', Pandemic disease, Necessity, Treatment.

Giriş

İslâm hukukuna göre fertlerin Allah'a ve kullarına karşı sorumlu olabilmesi için, dinin korunmasını emrettiği ve "zarûriyyât-ı hamse" şeklinde özetlenen "*din, can, akıl, nesil ve mal*" dan oluşan beş şeyin mutlak korunması gerekmektedir.¹ Bu beş esasın korunması, bütün temel İslâmî ilim dallarınca ilahi hitaba muhatap olmanın yani mükelleflerin ibadet ve muamelelerinin geçerliliği için önemli unsurlar olarak kabul edilir. Bu itibarla özellikle sağlık problemleri de dâhil olmak üzere kulun çeşitli şekillerde imtihana tabi tutulmasına rağmen imanını koruyabilmesinin yollarını öğrenmesi "kelâm" ilminin konusu olduğu kadar, uygulanan tedavinin başarıyla sonuçlanması bakımından da imanî konular önem arzeder. Özellikle salgınlar karşısında maddî bakımdan alınan önlemlerin başarısının sabır ve tevekkülle irtibatı olduğu açıktır. Mükellefin sağlığını koruyarak beden emanetine sahip çıkmasını ilgilendiren ilkeler ve sağlıklı imtihan edilen bireylerin tasarruflarının geçerli olup olmadığı konuları ise "fıkıh" ilminin kapsamına girer. Bu itibarla sağlığın kıymetinin hasta olmazdan önce bilinmesini tavsiye eden hadis² ve Tıbb-ı Nebevî'ye dâhil örnek uygulamaların yönlendirmesiyle tarihteki salgın zamanlarında maddî tedbirlerin yanında dua, sadaka, rukye gibi manevî tedbirler de ihmal edilmemiştir.

İslâm tarihi kaynaklarında, bazı İslâm beldelerindeki salgın hastalıkların artmasından, hatta Emevî Devleti'nin yıkılışında liyakatsiz idarecilerin ve adil olmayan uygulamaların etkisi kadar bu salgınların da etkisinden söz edilir.³ Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarının akabinde de Anadolu'da, Arap Yarımadası'nda ve Mısır başta olmak üzere Kuzey Afrika'daki salgınların verdiği büyük zararlardan bahsedilir. Mesela, Bitlisî'nin

¹ Ertuğrul Boynukalın, "Makāsidi'ş-Şerîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/423-427.

² Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahih* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010/1430), "İmân", 51 (No: 118)

³ Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Ğâhire* (Mısır: Vezarâtüs-Sekafe, 1963),1/313.

yirmi yaşlarına yaklaştığı yıl olan 893/1470'li yıllarda sadece Kudüs'te bir günde en az elli altmış kişinin cenazesinin defnedildiği, bazen bu sayının yüze yaklaştığı, Kahire ve etrafındaki yerleşim yerlerinde nüfus yoğunluğu fazla olduğu için bazı günlerde sadece Kahire civarında binlerce insanın vefat ettiği kaydedilir.⁴ Bu salgınların zaman zaman duraksadığı fakat kesintili olarak iki asırdan fazla bu coğrafyada devam ettiği de nakledilen bilgilerdendir. Fetihlerle Osmanlı topraklarının genişlemesinin yanında nüfusunun da tabii olarak artması, ipek yolu ticaret kervanları vesilesiyle var olan insan hareketliliğine bazı yeni ticaret yollarının da eklenmesi sebebiyle insan yoğunluğunun durdurulamaması gibi sebeplerin salgınların yayılmasında ve uzun yıllar sürmesinde etkili olduğu belirtilir. Özellikle XVI. yüzyılda Müslüman coğrafyaları etkileyen salgınlar arasında fasılalı olmak üzere en önemlileri 1511-1566 yılları arasında görülmüş ve 1570'lerde başlayan salgın XVII. yüzyılın başlarına kadar etkisini sürdürmüştür.⁵ Buna göre miladi 1452 veya 1457 yılında doğduğu rivâyetleri bulunan ve 926/1520'de vefat eden müellif İdrîs-i Bitlisî'nin de hayatının büyük bir kısmını salgın hastalıklar zamanında geçirdiğini söylemek mümkündür.

Belki de bu uzun süren vebalar sebebiyle İslâm tarihinde değişik asırlarda veba ve tâun risaleleri yazılmıştır. Bunların bir kısmı -detayları aşağıda geleceği üzere- Tıbb-ı Nebvî tarzında, bir kısmı salgın hastalıkların kronolojik hatta yıl yıl tarihleri, vefat sayıları, salgınların sebepleri ile maddî ve manevî tedavi yöntemleri üzerinde dururken, tanıtılmaya çalışılacak olan Bitlisî'nin risalesi, isminde veba kelimesi geçse de hem içerik olarak hem de te'lif edilme sebebiyle diğerlerinden farklıdır. İdrîs-i Bitlisî bu risalesinde kendinden önceki risalelerde olduğu gibi salgın hastalıklar zamanında alınması gereken maddî ve manevî tedbirlere ilave olarak salgın hastalıkların kaza ve kaderle ilişkisi ile fıkhîta 'zaruret halleri' kapsamında zikredilen konulara temas etmiştir. Bu yönüyle bu risale diğerlerinden orijinal bir içeriğe sahiptir. Nitekim İdrîs-i Bitlisî, 'ilim ve irfan ehli arasında kendisinden önce böyle bir tertibe dayanan eser yazan kimsenin bilinmediğini, eserinin sahip olduğu meziyetler bakımından eşsiz olduğunu belirtir.⁶ Zaten risalenin "*Risâletü'l-ibâ 'an mevâkı'i'l-vebâ*" yani "Veba Bölgelerinden Uzaklaşma Hakkında Risale" şeklindeki isimlendirmesi dahi risalenin içeriğinin orijinal olduğunu gösterdiği kadar Bitlisî'nin kendinden önce te'lif edilmiş olan ve ileride kısa liste halinde isimleri zikredilen veba ya da tâun risalelerinin muhtevasına da hâkim olduğunu göstermektedir. Belki de bu sebeple Osmanlı'da veba risaleleri konusunda en meşhur olan

⁴ Mücîruddin Ebû'l-Yümm el-Uleymî el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-celil bi târihi'l-Kudsü ve'l-halil* (b.y: Matbaatü'l-haydariyye, 1968), 2/360, 363.

⁵ Nühket Varlık, "Tâun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/175.

⁶ Hüsameddin Ali b. İdrîs-i Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ 'an mevâkı'i'l-vebâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, 275), 5a.

iki isimden ilkinin İdrîs-i Bitlisî diğeri ise Taşköprülüzâde Ahmed (öl. 968/1561) olduğu belirtilir.⁷ Bitlisî bu risalesinde; "Salgın Hastalıkların Sebepleri", "Salgın Hastalık Bulunan Yerlere Girmemenin Mubah Oluşu ve Oradan Kaçmanın Gerekliliği" ve "Salgın Hastalıkları Tedavi Metotları" olmak üzere üç ana bölüm/başlık halinde ve her bölümü de üç fasıl halinde ele almıştır. Risaleyi te'lif etme maksadı ise, günümüzdeki tabirle "İslâm'da kötülük problemi" denilen yani Allah'ın kullarını musibetlerle imtihan etme sebeplerine dair kelâmî cevapların yanında, veba hastalığının yaygın olduğu bölgelere girmemenin 'zaruret fikhî' çerçevesindeki fikhî delillerini açıklamak şeklinde özetlenebilir.

Osmanlı padişahlarına müşavirlik yapacak derecede üst düzey ilmî hüviyete haiz olan Bitlisî'nin, yine aynı seviyedeki ilim erbabı tarafından hac yapmaktan vazgeçmesinin tenkit edilmesi, bu eserin hem o dönemdeki ilmî tartışmaları yansıtması hem de fikhî gerekçelerin tespitinin faydalı olacağı kanaatiyle böyle bir çalışma yapılması hedeflenmiştir. Öte yandan müellif Bitlisî'nin hayatı ve bazı eserleriyle ilgili ülkemizde çalışmalar mevcut ise de vebaya dair bu eseriyle ilgili tahkik ya da dirâse ve benzeri çalışmalara rastlanılamamıştır. Sadece Fuad b. Ahmed Ataullah tarafından yurtdışında kaleme alınan ve özet bilgi mahiyetindeki "Manuscript el-iba' an mevâkı'l-vebâ" (*al-'iba' an mawaqie al-wiba(Epidemic Sites)*) by Idris bin Husam al-Din isimli çalışma zikredilebilir.⁸

Bu risalenin tanıtılmasıyla, salgın hastalıkların Müslüman veya gayrimüslim beldesi ayırt edilmeksizin her coğrafyada gerçekleşebileceği ve tarihte bu hastalıklarla mücadelede genellikle tecrübeye dayalı maddî çarelerin yanında manevî tedavilerin de asla gözardı edilmediği gibi tarihi tecrübeler günümüze yansıtılmış olacaktır. Özellikle ağır ve zor zamanlarda itikâdî açıdan ümitsizliğe kapılmaya gerek olmadığı ve zaruret hallerinde fikhî açıdan faydalanılabilecek deliller ve örnekler ile salgın hastalığın yayıldığı bölgelerden uzaklaşmanın mubah olduğu konularında Bitlisî'nin tarihi yorumlarının güncel manada değerlendirilmesine katkı sağlanmaya çalışılacaktır. Tanıtılmaya çalışılacak veba risalesi, halen el yazma halinde bulunduğundan, ülkemizdeki ve farklı ülkelerdeki nüshalarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Geleneksel ve elektronik yöntemlerle elde edilen yaklaşık on adet farklı nüsha içerisinden; hattı bakımından en okunaklı ve normal metinden ayırt edilebilmesi için konu başlıkları ile âyetler ve hadislerin kırmızı

⁷ Mustakim Arıcı, "İslâm Coğrafyasında Salgınlar Tarihinin Sessiz Kaynakları: Taun/Veba Risaleleri Literatürü", *Nazariyat* 7/1 (Nisan 2021): 93-148. 118.

⁸ bk. Fouad b. Ahmed Ataullah, "Manuscript " al'iiba' ean mawaqie alwiba(Epidemic Sites)" by Idris bin Husam al-Din al-Badlisi al-Hanafi (930 h) Study and presentation", *Mecelletü'l-hıvârü's-Sekâfi* 2 (2020), 129-146.

mürekkeple yazılı olduğu Süleymaniye Kütüphanesi Âşir Efendi koleksiyonundaki nüsha tercih edilmiştir. Konya'da istinsah edildiği anlaşılan bu nüshanın istinsah tarihi 1184/1770, müstensihisi ise Hafız Ahmet ismiyle nüshanın en sonuna kaydedilmiştir. Müellif nüshasının başlangıç kısmında risalenin ilk defa, 1512 yılında hac yolculuğundan vazgeçmesinin üzerinden bir buçuk sene sonra yani 919/1513 yılında kaleme alındığı dikkate alındığında, bu nüshanın müellif nüshasından yaklaşık olarak 265 sene sonra istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Başkent İstanbul'dan oldukça uzakta sayılabilecek Konya'da 265 sene sonra bu risalenin istinsah edilmeye ihtiyaç duyulması, o yıllarda salgın hastalıkların hâlen devam ettiğinin bir göstergesi olduğu kadar Bitlisî'nin bu risalesinin ulemâ nezdindeki kıymetini de göstermektedir. El yazma halinde 61 varaklık bu nüshanın "kelâmî" konuları ihtiva eden *birinci bölümü* 1-27. varaklar arasında, tıbbi, maddî tedavi yöntemleri ile me'sûr duaları içeren *üçüncü bölümü* ise 48-61. varaklar arasındadır. Bahsedilen iki bölüm hakkında bu makalede kısa bilgi verilmiş olup Bitlisî'nin fikhî gerekçelerinin yer aldığı 28-48. varaklar arasındaki yaklaşık 40 sayfalık ikinci bölüm ise -ki bir makalede tercüme edilmesi mümkün olmadığından- özetlenerek değerlendirilmeye gayret edilmiştir.

Şimdi, İslâm tarihinde salgın hastalıkların kronolojisi ile te'lif edilen eserler ve muhtevaları hakkında özet bilgiler nakledilip Bitlisî'nin risalesini diğerlerinden farklı kılan özellikleri hakkında bilgi takdim edilecektir.

1. İslâm Tarihinde Salgınlar ve Te'lif Edilen Bazı Kitaplar

İslâm tarihinde bazı Müslüman beldelerde toplumsal hayatın akışını etkileyen salgın hastalıkların etkili olduğunu bildiren müstakil eserler olduğu kadar, siyer, terâcim, ensâba dair kaynaklarda da bilgiler yer alır. Bu bilgilerin bir kısmı kronolojik olarak sadece veba türü hastalıkların yılları ve isimlerini naklederken, bazıları ise tedavi yöntemlerinden de bahseder. Şimdi, detaya inmeden salgın hastalıkların etkili olduğu şehirler, isimleri, tarihleri ve bu konuya dair te'lif edilen eserler takdim edilerek, asıl konumuz olan vebaya dair Bitlisî'nin müstakil eseri hakkında bilgi sunulmaya gayret edilecektir.

İslâm tarihi kaynakları, Hz. Peygamber'in (s.a.s) risaletinden önceki dönemlerde, peygamber olduğu 23 yıllık zaman diliminde⁹ ve vefatından sonraki dönemlerde salgın hastalıkların yaygınlaşmasını ve etkilerini naklederler. Bu salgınlar yüzünden başta

⁹ bk. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa Sakka (Kahire: Mustafa Babi el-Halebî, 1955), 1/590; Hicretin altıncı yılındaki Şîraveyh/Şîrûye salgını için bk. Hibetullah Muhammed Ebû'l-Bekâ el-Hillî, *el-Menâkül-Mezidiyye fî ahbarî Mulukî'l-Esediyye*, thk. Muhammed Abdulkadir (Amman: Mektebetü'r-Risâle, 1984), 1/402.

Mu'az b. Cebel, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Fadl b. Abbâs gibi meşhur sahabîlerin hayatını kaybettiği belirtilir.¹⁰

Emevîler döneminde ise Kûfe'de ortaya çıkan hicrî 49 yılındaki salgın, Irak bölgesindeki hicrî 53 yılındaki salgın, Mısır'da hicrî 66'daki salgın, Basra'da hicrî 67 ya da 72 yıllarındaki salgın, çok sayıda gencin vefat etmesi nedeniyle "Feteyât Salgını" denilen ve tarihi hakkında farklı rivâyetler bulunan Basra'daki hicrî 82-87 yılındaki salgın, hicrî 100. yıldaki Vâsıt'taki salgın, Şam'da hicri 107 ve 115. yıllardaki salgın, Basra'da hicrî 131. yıldaki salgın en etkili olanlardır. Özetle bu salgınlar, çok sayıda insanın vefat etmesine sebep oldukları için bazı kaynaklarda Şireveyh, Amvas, Carif, Feteyât ve Eşraf salgınları olarak da nakledilmişlerdir.¹¹

Abbasîler döneminde ise Rey şehrindeki hicrî 134 tarihli veba, Bağdat'taki hicrî 146 tarihli salgın, Basra'da hicrî 221 tarihli salgın, Irak'ta hicrî 249 yılındaki salgın, hicrî 324'de İsfahan'daki salgın, hicrî 406'da Basra'daki bir başka veba, hicrî 423 yılında Asya ve Hindistan Bölgesindeki salgın hastalıklar, hicrî 433 yılında Musul ve Bağdat salgınları, hicrî 449 yılında Buhara, Semerkand ve Azerbaycan'daki salgınlar, hicrî 452 yılında Hicaz ve Yemen salgınları, hicrî 478 yılında Irak vebası, hicrî 575 yılında Bağdat salgını, hicrî 597 yılında Mısır'da ortaya çıkan salgın hastalıklar, yol açtıkları zararlar bakımından en etkili olanları olarak nakledilir.¹² Daha sonraları Selçuklular ve Osmanlı devletine tâbî coğrafyalarda da salgın hastalıklar vuku bulmaya devam etmiş ve farklı âlimler tarafından veba risaleleri kaleme alınmak zorunda kalınmıştır.

Yukarıda kısaca zikredilen tarihlerdeki bu salgınlar hem kayıt altına alınmış hem de bunları önleyici tedbirler bağlamında eserler te'lif edilmiştir. Tıbb-ı Nebevî bahislerinde tâun ve vebaya dair zikredilen hadisleri ilk defa İmam Mâlik (öl.179/795) *Muvatta'*ının "Veba ve Tâun Babı"nda nakletmiştir. Ondan sonra muhaddisler Buharî (öl.256/869), Müslim (öl.261/875) gibi "Câmi'" sahipleri ile "Sünen" sahipleri, eserlerinin "Tıb, Fiten, De'avât, Ezan, Medine'nin Fazileti" gibi bablarında bu hadisleri bir araya getirmişlerdir.

Bahsedilen bu meşhur muhaddislerin, eserlerinde umumî olarak ve kitaplarının bir bölümünde kaydettikleri hadislerden sonra veba ve tâun hakkında ilk defa müstakil eser yazan kişinin İbn Ebü'd-Dünya (öl.281/894) olduğu ve eserinin adının "*Kitabu't-*

¹⁰ bk. Mustafa Fayda, "Amvâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/100.

¹¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, thk. Ömer b. Abdusellam (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-Arabî, 1993), 3/171.

¹² Detaylı bilgi için bk. Hüseyin el-Mhemit, "İslâm Tarihi Boyunca Görülen Salgın Hastalıklar Ve Alınan Önlemler", *Siyer Araştırmaları Dergisi-8* (2020), 123-137; Varlık, "Tâun", 40/175.

Tavvâ'in" olduğu kaydedilir.¹³ Daha sonra İmam Nevevî(öl.767/1277) "el-Ezkâr" isimli meşhur eserinde "*Faslu'n fi'l-işârati ilâ ba'zı mâ cerâ mine't-tâ'ûni fi'l-İslâm*" başlıklı bir fasıl açarak İslâm tarihindeki salgın hastalıklara ve yapılacak dualara yer vermiştir. İbn Hacer el-Askalânî de(öl.852/1449) "*Bezlü'l-mâ'ûn fi fadli't-tâ'ûn*" isimli müstakil bir risale kaleme almıştır.¹⁴ Daha çok muhaddisler tarafından te'lif edilen bu kitapların bazılarının şerhleri de yapılmıştır.

Makalemizin asıl konusunu teşkil eden Osmanlı âlimlerinden 1520 yılında vefat eden İdrîs-i Bitlisî vebaya dair bir risale kaleme almışsa da bu risale yukarıdaki diğer risalelerden içerik bakımından oldukça farklıdır. Bitlisî bu risalesinde kendinden önceki risalelerde olduğu gibi salgın hastalıklar zamanında alınması gereken maddî ve manevî tedbirlerden ziyade salgın hastalıkların kaderle ilişkisi ve fıkhîta zaruret halleri kapsamında zikredilen konulara temas etmiştir. Bu yönüyle bu risale diğerlerinden daha orijinal bir içeriğe sahiptir. Zaten risalenin "*Risâletü'l-ibâ'an mevâkı'î'l-vebâ*" yani "Veba Bölgelerinden Uzaklaşma Hakkında Risale" şeklinde isimlendirilmesi dahi risalenin içeriği hakkında bilgi vermektedir. Aynı şekilde hac yapmaktan vazgeçmesinin gerekçelerini açıkladığı risalenin ikinci bölümünde kullandığı ıstılahın büyük kısmı fıkıh literatürüne aittir. Şimdi müellifin ilmi şahsiyeti ve deruhte ettiği görevleri tanıyacak kadar kendisinden kısaca bahsedilip makalenin asıl konusunu teşkil eden eseri hakkında bilgi aktarılacaktır.

2. İdrîs-i Bitlisî Hakkında Kısa Bilgi

Osmanlı döneminde Halep vilâyetine bağlı olan Bitlis'te dünyaya geldiği için Bitlisî nisbesiyle tanınan müellifin tam adının İdrîs b. Hüsameddin Ali olduğu, doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte vefat yılına kıyasla 1452-1457 tarihlerinde doğmuş olabileceği belirtilir. Müellif İdrîs-i Bitlisî aldığı eğitim gereği şiirden tarihe, tefsirden siyasetnameye kadar çok çeşitli alanlarda eser te'lif edebilecek derecede çok yönlü velûd bir âlimdir. Dirâyet tefsiri kabul edilen Şâfiî Kâdî Beyzâvî'nin tefsirine şerh yazacak derecede tefsir şârihi, tarih kitabı te'lif edecek derecede tarihe hâkim, Osmanlı Devlet adamlarına rehberlik etmesi için "siyasetnâme" kaleme alacak kadar da siyâsî tecrübeleri olan, bunların yanında fıkıh, tasavvuf ve kelâm ilim dallarında eser kaleme alacak seviyede de bir dâhi denilebilir. Yaşadığı yıllarda yaygın hastalıklar nedeniyle hacca gidemediğini, ömrünün sonlarına doğru hac yolculuğuna çıktığını, fakat Mısır'da artan salgın nedeniyle yine hac yapmaktan vazgeçerek İstanbul'a geri dönmek zorunda

¹³ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Alf b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Bezlü'l-mâ'ûn fi fadli't-tâ'ûn*, thk. Ahmed İsmâ Abdülkâdir Kâtib (Riyad: Dârü'l-Âsime, ts.), 29.

¹⁴ bk. Muhammed Hamza Muhammed Salah, *el-Kevârisü't-tabî'iyye fi bilâdi's-Şam ve'l-Mısır* (Gazze: Gazze İslam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009).

kaldığını bizzat kendisi tanıtacağımız risalesinde zikreder. Kanûnî'ye şark seferi hususunda tavsiyelerde bulunacak derecede tecrübelerine güvenilen Bitlisî, ömrünün son yıllarını İstanbul'da ilmi çalışmalar yaparak geçirir ve yaklaşık altmış üç ya da altmış sekiz yaşlarında iken 926/1520 yılı sonlarında vefat eder. Mezarı Eyüp'te, hanımı Zeynep Hatun'un yaptırdığı mescid civarında, kendi adına izâfetle anılan *İdrîs Köşkü ve Çeşmesi* denilen yerdedir.¹⁵

Yukarıda özet halinde bahsedildiği üzere kendisinden önceki âlimlerin salgınlar döneminde maddî-manevî bakımdan alınması gereken önlemler hakkında eserler meydana getirdiği gibi, Bitlisî de salgın hastalıklar döneminde alınması gereken önlemler için bir risale te'lif etmişse de ve risalesinin adında "vebâ" kelimesi varsa da onun risalesinin kaleme alınış amacı farklıdır. O, bu veba risalesini te'lif etmesinin sebeplerinden birisini; "zaruretler yasakları mubah kılar" küllî kaidesi gereği, hac seferi de olsa kişinin tehlikeli bölgelere girmemesi gerektiğine dair delilleri sıralamak olduğunu bildirir. Bu arada onun, bu hastalıkların çıkış sebepleri ile kısmen alınacak yöntemlerden bahsederek mütemmim bir eser olmasını arzuladığı söylenebilir. Arapça ve Farsça dillerine olan hâkimiyeti vesilesiyle farklı İslamî ilim dallarında eser kaleme almış olan Bitlisî'nin, yaşadığı dönemin en büyük afeti olan salgın hastalıklardan fazlaca etkilendiği için ve belki de bu salgın hastalık gerçeği ile ilgili tecrübelerin kendisinden sonraki nesillere de aktarılması gerektiği bilinciyle makalemize konu olan "*Risâletü'l-ibâ 'an mevâkı'i'l-vebâ*" isimli eserini kaleme aldığını söylemek mümkündür.

3. Bitlisî'nin Risalesinin Fiziki Durumu ve İçeriği Hakkında Bilgi

Dünyadaki farklı kütüphanelerde hâlen el yazma şeklinde bulunan bu risalenin, önemine binaen farklı tarihlerde çoğaltıldığına şahit olunmuştur. Mesela, Bosna'daki Gazi Hüsrev Bey kütüphanesindeki 69 varaklık nüsha 1754 tarihlidir ki müellifin vefatından yaklaşık 250 sene sonra istinsah edilmiştir. Suudi Arabistan'daki Riyad Kral Abdülaziz Üniversitesi kütüphanesindeki tarihsiz nüsha ise 59 varaktan oluşmaktadır. Bu makalede esas alınan nüsha ise İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi koleksiyonunda 275 numara ile tescil edilmiş olup nüshanın en sonundaki tetimme kaydından, Konya'da 1184/1770 yılında Hafız Ahmed tarafından istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Bu nüsha, dış sayfası hariç 61 varaktan, (121 sayfa) oluşmakta ve her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Eser oldukça temiz, okunaklı ve orijinalliğini korumakta olup bab başlıkları ile bazı önemli bahis başlıkları, âyetler ve hadis-i şeriflerin ilk kelimelerinin kırmızı mürekkeple yazıldığı görülmektedir. Müellif, risalesinin başlangıç sayfalarında,

¹⁵ bk. Abdulkadir Özcan, "İdrîs-i Bitlisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/485-488.

918/1512 yılında hac yolculuğundan vazgeçmesinin üzerinden bir buçuk sene sonra yani 919/1513 yılında risalesini kaleme aldığını belirtir.¹⁶ Daha sonraki farklı senelerde bu risalenin istinsah edilmeye devam edilmesi ve yaklaşık 265 sene sonra Konya'da istinsah edilmiş olması, salgınların devam ettiğine ve bu türlü tedbirleri içeren kitaplara ihtiyaç duyulduğuna işaret sayılabileceği gibi Bitlisî'nin bu risalesinin kıymetini de göstermektedir. Bu çalışmada, üç bölümden oluşan risalenin fikhî konuları ilgilendirmeyen *birinci* ve *üçüncü* bölümü kısaca tanıtılmakla yetinilmiş olup Bitlisî'nin fikhî gerekçelerinin yer aldığı ve risalenin 28-48. varaklar arasındaki toplam 21 varaktan (41 sayfa) oluşan ikinci bölümünün bir makalede tercüme edilmesi mümkün olmadığından özetlenerek değerlendirmeye gayret edilmiştir. Risalenin son altı-yedi sayfasının ise me'sûr dualarla tamamlandığı tespit edilmiştir.

Risale, Müslüman âlimlerin eserlerine başladığı üslup olan "besmele" ile başlamakta ve kanaatimizce yaşanan vahim salgınla karşı karşıya kalanlara sabır, tevekkül ve imtihan bilinci aşlamak amacıyla öncelikle Allah'ın *yaratıcı, diriltici* sıfatlarına dikkat çekmek üzere esmâ-i hüsnâdan "*hayyen lâ yemûtu...*" ibaresiyle risaleye başlanılmaktadır. Diğer bazı esmâ-i hüsnâyî şiir vezninde kullanımını sürdüren Bitlisî, "*...Hanginizin amel bakımından daha iyi olduğunu denemek için ölümü ve hayatı yaratan O'dur...*" meâlindeki Mülk suresi 2. âyet ile devam etmektedir. Devamında ise Kur'an'da Hz. İbrahim'in ağzından dökülen dua mahiyetindeki "*Hastalandığım zaman bana şifa veren O'dur*" âyeti¹⁷ ve diğer şifa âyetleriyle¹⁸ "hamd" kısmı sona ermekte "salvele" ile devam etmektedir. Risalenin üçüncü sayfasında ise 1512-1520 yılları arasında dönemin hükümdarlığını yapan "zahîru'l-hak" diye vasıflandırdığı Yavuz Sultan Selim'e dua etmektedir.

Risalede, hem Tıbb-ı Nebevîye dair hem de asırlar boyunca oluşan ve tecrübeye dayanan bilgilere yer verilmektedir. Müellif, risaleyi te'lif amacını mukaddime kısmında şöyle açıklar:

...Hac yapmak üzere 917/1512 yılında İstanbul'dan yola çıktım, Şam'a ulaştığımda Mısır'da veba salgını olduğunu duyunca hac yolculuğuna devam etmekten vazgeçerek deniz yoluyla tekrar başkent İstanbul'a döndüm. Bu hac seferimi yarıda bırakıp geri döndüğümü duyan Şam ve Halep'teki âlimler ile bazı sûfilerin, 'Allah'ın dilemesi hariç insana hiçbir şey olmaz, hastalıktan değil sadece Allah'tan korkulur' meâlindeki ifadelerle ve bazı nasları zahirlerine hamledip Allah'ın kaderinden kaçmanın haram ve onun kazasına

¹⁶ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 2a.

¹⁷ eş-Şuarâ 26/80.

¹⁸ et-Tevbe 9/14; Yûnus 10/57; en-Nahl 16/99; el-İsrâ 17/82; Fussilet 41/44.

*razı olmanın da farz olduğu yönündeki yorumlarıyla bana ta'nda bulunmalarına cevap olmak üzere bu risaleyi yazmaya başladım...*¹⁹

Bu beyandan, ulemâ nezdinde Bitlisî'nin yüksek itibara sahip olduğu, böyle büyük bir âlimin veba gerekçesiyle haccını ertelemesinin ilmiyle bağdaşmayacağı, dolayısıyla onun yaptığı en küçük bir davranışın dahi ulema nezdinde izlendiği söylenebilir. Müellif, yedinci sayfadan itibaren risalenin bir başka kaleme alınma maksadının; "salgın hastalıklarla kaza ve kader ilişkisi", "kulun fiillerindeki cebrîliği ve ihtiyarı vb." konulara delillerle açıklık kazandırmak olduğunu da belirtir.

Bu ön açıklamalardan sonra Bitlisî, vebadan ne kastedildiğini; "temizliğe dikkat edilmemesi, suların mikroplardan arındırılmaması, insanların birbirleriyle yakın teması gibi pek çok sebeplerle bir insandan diğer insana çok çabuk sirâyet edebilen, kısaca çok hızlı yayılma özelliğine sahip olan her türlü hastalık aslında veba olarak isimlendirilebilir."²⁰ şeklinde tarif eder.

Makalemizin ana konusunu teşkil eden ve risalenin ikinci başlığı olan "*Salgın Hastalık Bulunan Yerlere Girmemenin Mubah Oluşu ve Oradan Çıkmanın Haram Oluşu*" başlıklı bölümde ise müellif, -ilerleyen kısımda detaylıca bahsedileceği üzere- daha çok İslâm Hukukunda zaruret hallerinde yapılması mubah sayılan fiillerden delilleriyle bahsederek, kendisinin veba sebebiyle hac yolundan dönmesinin fikhî gerekçelerini sıralar. Yukarıda da bahsedildiği üzere, risalenin "birinci" ve "üçüncü" bölümleri fikhî değerlendirmeler içermemektedir. Buna rağmen biz müellifin risalesinde takip ettiği sıralamayı takip ederek, bu iki bölüm hakkında oldukça özet bilgi sunmaya, ardından da fikhî gerekçelerini zikrettiği ve makalemizin asıl konusunu teşkil eden "ikinci" bölüm hakkında bilgi takdim etmeye gayret edeceğiz.

3.1. Salgın Hastalıkların Sebepleri

Daha önce de belirtildiği gibi üç bölüme ayırdığı risalesinin ilk bölümünü oluşturan ve "beyâni 'ileli'l-mûcibeti li'l-emrâzi'l-vebâiyyeti ve't-tavvâ'in ve gayrihimâ mine'l-mehâliki ve mehâvifi" (Veba, Tâun ve bu ikisinin haricinde helak edici ve korkutucu hastalıkların sebepleri) şeklinde isimlendirdiği bu kısımda müellif; salgın hastalıkların maddî ve manevî illetlerinin olabileceğini, kulların imtihan edilme sebeplerinin "itikadî" yani kaza ve kader bağlamında ele alınmasının mümkün olabileceğini belirtir. Özetle, hayır ve şer olarak kulun başına gelen ve yaptığı her türlü amelini tercih etme ve kesbetmedeki kulun iradesi, tâun ve veba gibi salgın hastalıklardan kişinin kendisini korumasının naklî ve akli deliller bakımından kaza ve kaderle irtibatı, kulluk görevinin

¹⁹ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 2b.

²⁰ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 20b.

bütün bu şartlar dâhilinde yapılmasının mümkün olduğu gibi hususları etraflıca açıklamaya çalışmıştır. Müellif, kulun salgın hastalık bulunan yere girmemesi ya da oradan kaçması şeklindeki fiilinde kaza ve kader ile kendi iradesinin rolünü âyet ve hadislerle izah etmeye çalışır. Bu konuda duanın kesinleşmiş kaderi dahi değiştirebileceğine dair hadisi şerifi²¹ delil olarak kullanır. Maddî temizlik için suyun değeri ve su kaynaklarının adeta çevre bilinci dâhilinde kullanımı gibi ilkelere temas eder. Başta temizlik konusu olmak üzere Hz. Peygamber'den gelen rivâyetler ve kendi yaşadığı döneme kadar salgın hastalıkların yayılma sebepleri hakkında özet bilgi verir. Allah'a isyan edilen yerlerde tâun ve vebanın yayılacağını, hatta Arapçadaki ayn ve ğayn harflerinin farkını ortaya koyan "tuğyancılar artınca tâun da artar"²² şeklinde bir cümle kurarak, kulluk ve ubûdiyete dikkatleri çeker. Salgın hastalıkların bu risaleyi yazmaya başladığı zamanın yirmi sene öncesinde başladığını belirten müellif, bu zaman diliminde özellikle Kahire ve onun etrafındaki meskûn mahallerde binlerce insanın hayatını kaybettiğini zikreder.²³ Daha çok kelâmî konuların konu edinildiği bu ilk bölüm, 61 varaklık risalenin 28a sayfasının sonuna kadar devam etmektedir.

3.2. Salgın Hastalık Bulunan Yerlerden Uzaklaşmanın Delilleri

Müellif Bitlisî, "el-bâbu's-sânî" diye isimlendirdiği bu ikinci bölümün²⁴ adını "*Salgın hastalık olan yere girmekten sakınmanın mubah oluşu ve bu bölgeden çıkmanın haram oluşu*" şeklinde tercüme edilebilecek oldukça uzun ve başlığın içinde ileride ne söyleneceğinin adeta özetini kapsayan²⁵ bir başlık koymuştur. Başta tefsir, hadis ve fıkıh olmak üzere İslâmî ilim dallarında mahir olan Bitlisî, risalenin bu kısmına başlık koyarken muhaddislerin bab başlıklarını isimlendirirken takip ettikleri metotlarını taklid edencesine fikhî kanaatlerinin özetini başlık adı yaparak o konuda bazı ipuçlarını vermek istemiştir. Mesela muhaddislerden İmam Buhârî, "Tecâvüze Uğrayan Kadına Had Cezası Uygulanmayacağı"²⁶ başlığında olduğu gibi bab başlıklarını koyarken aslında o konudaki fikhî hükmü de peşinen belirtmeyi gaye edinmiştir. Bitlisî'nin tercih ettiği bölüm başlığından da anlaşılacağı üzere; 'salgın bulunan yere yaklaşmamak veya girmemek *mubah*, ancak 'salgının yayıldığı yerden çıkmak ise ona göre *haramdır*' sonucuna hemen ulaşılabilir.

²¹ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et- Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*. Haz. Muhammed Nâsırüddîn el-Elbânî (Riyad: el-Mektebetu'l-me'arif, ts), "Da'avât", 112(No:2139).

²² Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 25a.(18. satır) إذا كثر الطاعون كثر الطاعون

²³ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 44a.

²⁴ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 28a.

²⁵ **el-bâbü's-sânî:** fi beyâni ibâhati'l-hurûci ve'l-firâri li'l-hazeri an mazânni'z-zarari fi'l-enfüsi ve'l-emvâli ve'l-a'râzi ve zikri tahrimi'd-duhûli alâ mevâki'i'l-vebâi ve't-t'ûni ve tercihi'l-firâri ve'l-ihtirâzi...

²⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrahim el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh* (Beirut: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1434), "İkrah", 6 (No:281). باب: إذا استكرهت المرأة على الزنا فلا حد عليها.

Bitlisî, bu bölümün başında takip edeceği usul ve mezhep hakkında herhangi bir şey belirtmemektedir. İleride de görüleceği üzere âyet ve hadisleri dahi bazen takdim-tehir ederek, yani herhangi bir öncelik sıralamasından bahsetmeksizin adeta kendi ak-lına geldikçe bir nevi karmaşık bir yöntem izlediği görülür. Kendisinin eleştirildiği ko-nuya usûl-i fıkha dair bir kaç temel bilgi vererek giriş yapar. Nakledeceği bu bilgileri 'arifler için değil gafiller için tekrar ettiğini belirterek', bu ifadeleriyle kendisini eleşti-renleri hicvettiği kadar biraz da onlara kızgın olduğunu hissettirir. Anlatacağı konuya hazırlık mahiyetinde ve önemine binaen müstensih nüshasında da kırmızı mürekkeple işaretlendiği üzere, izleyeceği "usûl ve kavâid" hakkında özet temel bilgiler aktarır ki bunların büyük bir kısmı usûl-i fıkıh kaideleridir. Ardından -yine kırmızı mürekkeple yazılması tercih edilerek- "kanun-ı küllî" başlığıyla "sünnetullah" denilebilecek yaratılış kanunlarından bahsederek, ileride sıralayacağı "deliller" kısmına giriş yapmaya ha-zırlanır. Bu ikinci bölüm, esas alınan nüshanın 28a numaralı varakından başlayıp 49a numaralı varakın ortalarına kadar devam etmektedir ki yaklaşık olarak 21 varak/41 say-fadan oluşmaktadır. Biz de onun sıraladığı ara başlıklara riâyet ederek makalemizin alt başlıklarını oluşturacağız.

3.3. İdrîs-i Bitlisî'nin Fıkıh Usulündeki Bazı Temel Konuları İzahı

Müellif Bitlisî, vebalı bölgeden uzaklaşma konusuna fıkıh usulünde "ef'âl-i mü-kellefîn" olarak bilinen kavramlarla giriş yapmış ardından da bazı kaideler eşliğinde de-lillerini sıralamıştır. Böylece kendisini tenkit edenlere karşı delil olarak sunacağı husus-lar hakkında bir zemin oluşturur ve şöyle devam eder:

*Bil ki şer'î hükümlere göre; bir işin yapılması övülüyorsa o işi yapmak vacip, terketmek haram; yapan kişi övülüyor yapmayan ise zemmedilmiyorsa o işin yapılması mendup ya da sünnet, zıddı ise mekruh; bir iş övülme ya da zemmedilme bakımından eşit ise bu du-rumda o işin yapılması mubah olur.*²⁷

Müellif Bitlisî'nin kendisi de Şâfiî olduğu için burada ef'âl-i mükellefin mesele-sinde Şâfiîlerin yaptığı "beşli taksimat"tan bahsettiği görülür.²⁸ Çünkü Hanefîlere göre ef'âl-i mükellefin yedi ana başlığa ayrılır. Şâfiîlere göre "mekrûhât; Hanefîlere göre; tah-rimî ve tenzihî olmak üzere ikiye ayrılır. Yine farz ve sünnet arasında da vacip şeklinde bir sınıflandırma mevcuttur.²⁹ Müellif, usûl-i fıkıhtaki delillerin teâruzu konusunda ise

²⁷ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Aşir Efendi, 275), 29a.

²⁸ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el- Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Hamza b. Züheyr Hâfız (Cidde: Şeriketü'l-Medîneti'l-Münevvera, ts.), 1/65.

²⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, thk. Uceyl Câmî en-Neşemî (b.y.: Vizâretü'l-Evkâf, 1994), 3/236; Ubeydullah b. Mesud Ömer b. Sadrişşeria, *et-Tavzih fi halli jâvâmizi't-tenkih*, thk. Âlî Mustafa el-Misbâhî (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiye, 1971), 1/10; 2/122-126.

şunları naklederek devam eder: Şer'î hükümlerin Kur'an, Sünnet, icma ve kıyastan beslendiğini, bu kaynaklardan biri diğerine teâruz ederse icma ve kıyasa başvurulması gerektiğini; bunlarda da teâruz giderilemezse, ikisinden birinin tercih edilmesi için te'vil edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Çünkü kişinin zann-ı galip ile amel etmesinin şer'an vacip olduğunu, seleften gelen haberlerin de bu yönde olduğunu ifade eder. Ayrıca, âmm bir lafızla hâss bir lafzın aslında teâruz etmeyeceğini ve fiillerde aslolanın ibaha olduğunu, ekser fukahânın da bu ilkeyle amel ettiğini seleften istişhadda³⁰ bulunarak açıklar ve bu bilgilerle hac yolundan dönüşüne dair Kur'an, Sünnet, icma ve kıyas merkezli temel gerekçeleri oluşturmaya başlar.

Bitlisî, kendisinin “kanun-i küllî” dediği aslında “sünnetullah” denilebilecek yaratılış kanunlarından da örnekler vererek kendisine delil oluşturmaya devam eder: Nasıl ki Allah yırtıcı hayvanlara güç, cesaret ve korkutma kabiliyeti veriyse, buna karşılık diğer hayvanlara da kaçma, kendini koruma ve saklanma gibi kabiliyetler vererek, kâinata her şeyi müteakabiliyet esasına göre yaratmıştır. İnsanlarda ise bu duygunun karmakarışık olduğunu, insanların kendilerine verilen ilahi program gereği bazen kendisini korumak için kaçtığını, bazen cesaret ederek öne atıldığını, ama kulun çoğu fiilinin zann-ı galip üzerine bina edildiğini, çünkü zann-ı galip ile amel etmenin şer'an vacip aklen ise hasen/güzel olduğunu, kulun bu ikisi arasında şüphede kalması durumunda ise bu işi yapmak ya da terketmek konusunda mükellef kılınmadığını, eğer dini ya da dünyası için bir tercihte bulunmak durumunda kalmışsa da onun hemen kınanmaması gerektiği, aksine bu tercihten dolayı Allah'a güvenmesi ve tevekkül etmesi nedeniyle onun bu hareketinin hoş karşılanması gerektiğini, çünkü ona bu kararı aldırmanın yine Allah(cc) olduğunu belirtir.³¹ Eğer bir meselede zann-ı galibe göre zarar tahmin ediliyorsa o işi terketmenin evlâ olduğunu, fayda tarafı zann-ı galip ile tahmin ediliyorsa o fiili yapmanın ise övülen bir işi olacağını, zaten akl-ı selimin zarardan ve zararlıdan kaçmayı emredeceğini, faydalı olana ise yaklaşacağını bildirir.³²

Öte yandan, Şâri' Te'âlâ, kullarından can, mal, akıl ve namuslarını korumalarını istemiştir. Şâri' nasıl masum birinin öldürülmesini haram kılmışsa, kişinin kendisini ölüme götürecek olan tehlikeler de aslında haramdır, diyerek salgın sebebiyle kendisinin hac yolculuğunu yarıda kesmesi konusunda kıyasta bulunur.³³ Hatta erkeklerin karıları, çocukları, ana-babaları kısaca usûl ve furuları için nafakaya dâhil olan mesken, yiyecek-içecek temin etmesi nasıl asli görevi ise, bir ev reisinin de bu görevlerini

³⁰ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 29a.

³¹ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 29a.

³² Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 29b.

³³ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 30a.

yapabilmesi için kendisini tehlikelerden korumasının asli görevi olduğunu beyan eder.³⁴ Kullar arasında Allah'a en çok tevekkül eden ve Allah'ın en sevgili kulu olmasına rağmen Hz. Peygamber'in(s.a.s) dahi, ailesi için yiyecek biriktirmesini örnek vererek muhaliflerine delil sunar.³⁵ Nasıl ki Şâri', kulların can, mal, namus ve akıllarını koruyacak asli ve tâli ilkeler koymuşsa, akıl da zann-ı galip bir yana yakînen bilinen her türlü tehlikelerden -ki kastettiği özellikle Mısır'daki veba salgınıdır- canın korunması konusunda aynı vazifeleri yapmayı zorunlu kılar. Ama bu zarar ya da tehlike yakîn/kesin değil de zan veya şüpheye dayalı ise insan aklı istihşânen yine de bu tehlikelerden uzak durur. Mesela, insan aklı yıkılmaya meyilli bir duvarın yanından ya da kaymakta olan yüksek bir dağın eteğinden uzaklaşılmasını emreder, diyerek akli kıyaslar yapar. İşte bütün bu izahlardan sonra umarım ki konuyu yakînen kavramışsınızdır diyerek bu konuyu noktalarak, özellikle âyet ve hadislerden istinbatla elde ettiği delillerini sıralamaya geçer.³⁶

3.4. İdrîs-i Bitlisî'nin Şer'î Delilleri

Bitlisî, can, mal ve namus bakımından tehlike bulunduğu durumlarda henüz hasta olmayanların oralara girmemesinin mubah olduğunu ve bu konunun aslında uzatılmaya değmeyecek kadar herkes tarafından takdir edilebileceğini belirtir. Zaten dinî ve dünyevî bir faydayı temin ve muhtemel bile değil yakîn/kesin bir zararı defetmek için de kişinin evinden yurdundan çıkmasının, hicret etmesinin fukahâ nezdinde tartışmasız/ihtilafsız mubah bir eylem olduğunu beyan eder. Ardından da âyetlerin tefsirleri eşliğinde peygamberler tarihinden, bazı hadislerin delaletiyle Hz. Peygamber'in (s.a.s) hayatından, Sahabenin hicret konusunda Hz. Peygamber'e ittibâ etmelerine dair örneklerden, İmam Şâfiî gibi bazı fakihlerin hicretinden örnekler sunarak kendisinin hac yolculuğundan vazgeçişine deliller takdim eder.³⁷ Hariçte olanların salgın bulunan yerlere girmemesi, içeridekilerin de salgın olan yerden çıkmaması gerektiği konusunda, müellifin delilleri sıralarken günümüzdeki numaralandırma yerine “*delilün âhar*”(bir diğer delil) şeklinde sıraladığı, müstensih nüshasında da bunların kırmızı mürekkeple yazıldığı görülür. Biz de deliller arasındaki bu farklılığa işaret etmek üzere alfabedeki harfleri kullanarak onun delillerini anlamlı şekilde özetleyerek takdim etmeye gayret edeceğiz:

a) Tehlikeli durumlarda bir beldeden hicret etmek, Allah'ın korumasında bir peygamber olmasına rağmen öncelikle Hz. Peygamber'in (s.a.s) sünnetidir. Onun bu

³⁴ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 30a.

³⁵ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 30b.

³⁶ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 31a.

³⁷ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 31a.

hicret etme sünnetine uymak isteyen ashabından bazıları da canlarını, mallarını, ırzlarını korumak için Mekke'den Medine'ye hicret etmişlerdir. Bu konuda, “*Her kim dinini korumak için bir yerden başka bir yere bir karış bile hareket etse, o kişi için cennet vacip olur. Bu (hicret etme) konusunda Hz. İbrahim ile Hz. Muhammed kardeşlerdir.*”³⁸ şeklinde bir hadisi de müellif delil olarak kaydeder.³⁹

b) Hz. Peygamber'in (s.a.s.) tehlikeli durumlarda hicret etme sünnetini, tabiri caiz ise oradan kaçma fiilini kendisinden önceki peygamberlerde de görmek mümkündür. Mesela; Hz. İbrahim can güvenliği kalmadığı için, yaşadığı Urfa'dan, önce Diyarbakır'a daha sonra ise Şam bölgesine hicret etmiştir. Hz. Lût da kendisine inanan az sayıdaki ümmetiyle Allah'ın azabından kendilerini kurtarmak için buldukları yeri terk etmişlerdir. Hz. Musa ise bir kıbtînin kendisinin öldürüleceğini haber vermesi üzerine Mısır'dan Medyen'e hicret etmiştir.⁴⁰ İdrîs-i Bitlisî, her ne surette olursa olsun can güvenliğinin bulunmadığı zaruri hallerde Hz. İbrahim, Hz. Lût ve Hz. Musa'nın buldukları yerlerden kaçmalarını bildiren âyetlere⁴¹ kıyas yaparak, salgın hastalık bulunan bölgelere yaklaşmak arasında irtibat kurar. Böylece salgın hastalık bulunan yerlere girmenin veya o bölgelerden çıkılmaması gerektiğinin bu peygamberlerin kaçış gerekçelerinden daha hafif olmadığını belirtir. Hz. Muhammed de (s.a.s.) dâhil olmak üzere peygamberler, Allah'ın himayesinde olmalarına ve vahiyle desteklenmelerine rağmen tehlikeli durumlarda kaçmaları emredilmişse, Sahabe, Tabiûn ve Tebe-i tabiûn da onlara uyararak nasıl zalim halifelerden ve salgın hastalıklardan kaçmışlarsa bizim de onlar gibi veba olan bir bölgeye girmememiz kınanacak bir iş değildir. Peygamberlerin, kavimlerini maddî bakımdan ıslah etmeleri yanında onları manevî-psikolojik bakımlardan da tedavi ettikleri gerekçesiyle peygamberlerin tehlikeli bölgelerden kaçmalarının örnek alınmasının kınanmaması gerekir, der.⁴² Böylece Bitlisî, Kur'an kıssalarının “zaruret ahkâmı” meselelerinde örnek alınabileceği konusunda yorumlar yapar. Nitekim, kişiyi dinen yasak/haram sayılan bazı fiilleri işlemeye mecbur bırakan, hatta ancak bu şekilde savuşturulabilen ciddi özür/mazeret hali demek olan *zaruret*, yasağa uyulması durumunda yaşama hakkını da içine alacak şekilde “can, din, mal, akıl, namus”dan oluşan ve beş temel hak için kullanılan ‘zarûriyyât-ı hamse’den birinin tamamen ortadan

³⁸ Hadisin ilk defa Sa'lebî tarafından zikredildiği ve mürsel olduğu iddiaları için bk. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf ez-Zeylaî, *Tahrîcû'l-ehâdis ve'l-âşâri'l-vâkı'a fi tefsîri'l-Keşşâfli'z-Zemaşşerî* (Riyad: Vizârâtu'l-evkâfi's-Suudiyye, 1417), 1/351.

³⁹ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 31a.

⁴⁰ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 31b.

⁴¹ bk. el-Kasas 28/20-21; “... Ey Mûsâ! İleri gelenler seni öldürmek için hakkında görüşme yapıyorlar; **derhal çıkıp git!**...”

⁴² Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 31b.

kalkması ya da telafisi mümkün olmayacak şekilde zarar görmesi söz konusu olduğunda, bu haram/yasakları ihlal etmek mubah hale gelir. Öyle ki, zaruret, darda kalanın maruz kaldığı, daha da ilerlerse onu telafisi zor bir zarara götürecektir veya kalıcı hasar bırakacak olan açlık ve güç kaybı halini de kapsamaktadır. Diğer yandan zaruretin oluşumunun bireyin iradi fiili sonucu olmasıyla (yolculuk gibi) dış etkenlerden kaynaklanması (ikrah gibi) arasında bir fark bulunmamaktadır.⁴³ Bitlisî de hac seferini iradesi dışında gerçekleşen veba salgını sebebiyle yarıda bıraktığından, veba salgınına zaruret sebebi saymasının tutarlı olduğu söylenebilir.

c) Müellif, İmam Şâfiî'nin "*Kur'an mahlûk değildir*" kanaatinde olması sebebiyle Bağdat'taki Mu'tezile mezhebi taraftarlarınca öldürülme ihtimali yani can güvenliğinin olmaması sebebiyle oradan Mısır'a hicret etmesini de kendisine delil sayar.⁴⁴ Çünkü İslâm hukukuna göre 'hayat hakkı' ve 'vücut bütünlüğünün korunması' meselesi, diğer din, mal, akıl ve namus'un korunması için de daha önceliklidir ve can güvenliği gibi hayati konularda "*Zaruretler memnu olan şeyleri mubah kılar*"⁴⁵ ilkesi gereği, bir haramın işlenmesi mubah hale gelir. Şu hâlde can güvenliği kalmayan İmam Şâfiî, nasıl Mısır'a kaçmışsa, Bitlisî'nin de veba sebebiyle canını kurtarmak için Mısır'dan başkent İstanbul'a dönmesi arasında bir fark yoktur.

d) Kur'an'da savaş gibi aşırı tehlikeli durumlarda namaz kılarken bile silahların taşınmasına ruhsat veren âyetleri⁴⁶ müellif kendisine delil sayarak, 'can güvenliği namazdan daha önceliklidir' gibi bir sonuca ulaşır.⁴⁷ Böylece o bir Müslümanın ya kendi canını kaybetmesi veya bir organının telef olması şeklinde ya da malına, dinine veya ırzına bir zarar gelmesinden korkması durumunda oradan kaçmasının vacip olacağını belirtir.⁴⁸

e) Hz. Peygamber'in (s.a.s), "*veba olan beldeye girilmemesi ve oradan da çıkılmaması*"nı tavsiye ettiği hadisteki⁴⁹ "girmeyin ve çıkmayın" şeklindeki nehy ifadelerinin "mutlak" kullanıldığını, yani belirli bir sefere işaret etmeyip her türlü tehlikeye ve girmemeye şamil bir kavram olduğu şeklinde yorumlayarak, hac için sefere çıkılsa dahi

⁴³ Halit Çalış, "Zaruret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/141-144.

⁴⁴ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 31b.

⁴⁵ Mecelle, md. 21.

⁴⁶ en-Nisâ 4/102.

⁴⁷ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 32a.

⁴⁸ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 32a.

⁴⁹ Buhârî, "Tıp", 30 (No:5730).

hadisteki bu mutlaklık sebebiyle o beldeye girilmemesi şeklinde anlaşılması gerektiği gerekçesiyle bu hadise uyulmalıdır, der.⁵⁰

f) Müellif, bir kişinin gücü nispetinde denizde boğulmaktan, ateşte yanmaktan, hırsızın kendisine zarar vermesinden veya zalim bir idarecinin zulmünden kaçması konusunda tüm fukahânın ve mezheplerin ittifak etmeleri sebebiyle, kendisinin haccını yarıda kesmesini konusunda da bir sakınca olmaması gerektiğini belirterek,⁵¹ selef-i salihînin zulüm ve isyan yapılan bir beldeden kaçışlarını beyan eden “...*Rabbimiz, bizi halkı zalim olan bu şehirden çıkar...*”⁵² meâlindeki dua âyetini de kendisine delil sayar. Buradaki zulmün zann-ı galip ile gerçekleşeceğini bilmek ya da hissetmek hicret etmenin vacip olması için yeterlidir, der.⁵³

g) Müellif, yukarıda zikredilen âyet, hadis ve peygamber kıssalarında dolaylı şekilde de olsa kendisine deliller bulurken, şimdi nakledeceğimiz ve doğrudan veba ve tâun hastalığı olan yerlerden uzaklaşmayı tavsiye eden hadis-i şeriften bir başka delil daha sunarak konuyu izaha devam eder:

*...Bir adam Hazret-i Peygamber'e gelerek; Ey Allah'ın Rasûlü, biz bir yerde yaşıyorduk; orada sayımız ve mallarımız çoktu. Derken başka bir yere göç ettik, orada ise sayımız da azaldı mallarımız da, der demez Resûlüllah da (s.a.s): “Kötü bir yer olduğu için orayı terk ediniz.” buyurmuştur.*⁵⁴

Bitlisî, hadis-i şerifin metni üzerinde dil ve i'rap kaideleriyle yorum yaparak, Hz. Peygamber'in(s.a.s) malların ve evlatların azalmasını duyar duymaz *takip* bildiren “fâ” ile “orayı terk edin” şeklindeki emir siygasının vücup ifade ettiğini, buna benzer bir hal ve yerde de bir uğursuzluk olursa bu hadis-i şerifin muktezây-ı hali gereği oranın terkedilmesi gerektiğini belirtir.⁵⁵ Müellif, “*Peygamber size ne emrettiyse ona uyun ve sizi neden menettiyse ondan vazgeçin...*”⁵⁶ ve “*...kendi kendinizi tehlikeye atmayın...*”⁵⁷ meâlindeki âyetlerden hareketle, Hz. Peygamber'in veba salgını olan yere girilmemesi ve oradan çıkılmaması şeklindeki ifadelerinin bu âyetlerin bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini savunur.⁵⁸ Böylece Bitlisî'nin fıkıhtaki; “Bir meselede nüzul ya da vurûd sebebinin

⁵⁰ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 33a.

⁵¹ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 32a.

⁵² en-Nisâ 4/75.

⁵³ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 32a.

⁵⁴ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrût: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1988), “Tıp”, 3 (No:3924).

⁵⁵ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 32b.

⁵⁶ el-Haşr 59/7.

⁵⁷ el-Bakara 2/195.

⁵⁸ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 32b.

hususî olması, onun herkes için geçerli umumî bir hüküm olmasına engel değildir.”⁵⁹ kâidesinin delaletiyle, bu hadis ile amel edilebileceği konusundaki fıkıh bilgisinin derinliğini göstermektedir. Yine o, ‘mutlak umum hüküm, umum üzere bâki kalır, çünkü hâs bir lafız ancak âm bir lafızla tahsis edilebilir,’⁶⁰ meâlindeki kaideyi de zikrederek kendisine delil kabul eder.

h) Müellif Bitlisî, (g) maddesinde nakledilen hadisteki “terk ediniz” şeklindeki emir ile “Peygamberimiz (s.a.s): “Advâ (hastalığın bulaşması), safer (yılanın sokması ya da aldırması), hame (uçursuz kuşun veya ruhun kötülük yapması) diye bir şey yoktur.” buyurdu. Orada bulunan bir Arabî: “Peki Ya Resulallah! Çölde sapa sağlam duran, sonra bir uyuz devenin bulaştırmayla uyuz olan develer için ne dersiniz?” sorusuna; Peki bu uyuz, ilk deveye nereden bulaştı? diye buyurdu,”⁶¹ meâlindeki hadiste özetle zikredilen “hastalık bulaşmaz” ifadesi arasında bir teâruz olması gerektiğine ve hadisteki ‘hastalık bulaşması yoktur’ öyleyse sen neden hac yolundan döndün? şeklindeki muhtemel sorunun cevabını da kendisi şöyle verir: Bu hadisle diğer hadis-i şeriflerin vürûd zamanlarının farklı olabileceğini, iki nassın teâruzu durumunda tarihi sonra olanın öncekini nesh ettiği ilkesine⁶² uyulabileceğini, teâruz yine devam ediyorsa her iki nassın da sâkit olacağını veya usûl-i fıkıhtaki “işkâl” ya da “meşkûk” denilen meselelerde uygulanan “takrîrî’l-usûl” yani ‘bir zamanda sabit olan asıl halin daha sonra da mevcut olduğuna hükmedilmesi’ manasına gelen “ibkâû mâ kân ‘alâ mâ kân”⁶³ kaidesi ile teâruzun te’lif edilebileceğini,⁶⁴ fıkıhta asıl olanın “zararın izalesi”⁶⁵ ya da “canın korunması” ilkesinin kıyamete kadar bâkî olması gerektiği şeklinde yorumlar. Böylece onun, teâruz eden naslar olursa teâruzu üzere bırakılır ilkesine sığındığı söylenebilir. Bitlisî hadisler arasındaki teâruzu giderme konusunda cem yapılarak te’lifin mümkün olabileceğine dair muhaddis ve fakihlikle-riyle meşhur İbn Salâh (öl. 643/1245), Nevevî ve İbn Hacer el-Askalânî’den de (öl. 852/1449) nakillerde bulunur.⁶⁶ Şâfiî fakih ve müfessir Kâdî Beydâvî’nin tefsirine şerh

⁵⁹ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Şuayb el-Arnaûd (Dimeşk: Müesseset'ür-Risâle, 2007), 73.

⁶⁰ Ferhat Koca, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 59.

⁶¹ Müslim, “Selâm”, 101.

⁶² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr* (b.y.: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 3/10.

⁶³ Zeynuddin b. İbrahim b. Muhammed İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve 'n Nezâir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1999), 49.

⁶⁴ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 34b.

⁶⁵ Ebû'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n Nezâir fî kavâid ve furû' fikhî'ş-Şafi'iyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1983), 83.

⁶⁶ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 35b.

yazdığı da dikkate alındığında Bitlisî'nin bu değerlendirmeleri onun fıkıh müktesebâtının çok güçlü olduğunu göstermektedir.

i) Müellif Bitlisî, kendisi aleyhinde takdim edilebilecek bazı âyetleri de kendi bakış açısıyla yorumlar. “Allah yolunda öldürülür veya ölürseniz biliniz ki Allah’tan gelecek bir başışlama ve bir rahmet, onların biriktirdiklerinden daha hayırlıdır.”⁶⁷ meâlindeki âyette kesin bilgiye değil de sadece ‘vehme dayalı’ bir zarar(ölüm) sebebiyle kişi Allah yolunda cihattan kaçarsa, bu Allah’ın rahmet ve merhametinden mahrum bıraktıracak bir tevekkül anlayışı olur ve Allah bu şekildeki bir davranıştan razı olmaz. Bu sebeple Allah, dinî ve dünyevi faydaları sebebiyle insanları cihada teşvik etmiş ve savaştan kaçmayı ise yasaklamıştır. Dolayısıyla buradaki en önemli husus, fayda yoksa mutlak bir yasaklama da yoktur, der.⁶⁸

j) Müellif Bitlisî, yukarıdaki delilleri sıraladıktan sonra hadiste “veba olan yerden çıkmanın haram oluşu”nun “hikmetleri” bağlamında ise vukuu muhtemel bazı soruları kendi kendine sorarak onların da cevaplarını aklî çıkarımlarıyla şöyle vermeye çalışır:

j1) Salgın hastalık bulunan yere kimsenin girmemesi konusu anlaşıldı ama oradan herkes kaçmaya çalışırsa, bu durumda oradaki evler boşalmaz mı? Oranın halkı kaçınca oradaki medeniyet sona ermez mi? İnsanlar arasındaki yardımlaşma sona ermez mi? Oradan kaçanların gittikleri yerlere bu hastalığı da götürerek oradaki sağlıklı insanların da ölmesine sebep olmazlar mı? Bu durumda veba olan yerden çıkılmayıp orada kalınması daha evla olmaz mı?⁶⁹

j2) Salgın hastalığın bulunduğu yerden insanların çoğunluğu kaçarsa orada kaçamayacak durumda bulunan, yaşlı, çocuk, aciz, garip ve bakıma muhtaçların yeme-içme gibi temel ihtiyaçlarını kim karşılayacak? Ölenlerin namazı, yıkanması ve defin gibi işlerini kimler yapacak? Onların cesetlerini yırtıcı hayvanlar telef etmez mi? Bu gibi örneklerden hareketle orası tam bir musibet meydanına dönüşmez mi? Hatta kaçmayıp bu işleri yapacak küçük bir grup kalsa onlar bu sayılan işleri yaparken yorulup aciz kalmazlar mı? Hastalık bulaşmayan Müslümanların salgın bölgelerine girmesiyle onların tamamı salgın hastalıklara maruz kalıp bu durumda İslâm beldelerinin küffar tarafından işgal edilmesi daha kolay hale gelmez mi?⁷⁰ Bu durumda zann-ı galip ile tahmin edilen fayda yerine tam bir zarara sebep olunmaz mı? Hâlbuki Hz. Peygamber (s.a.s), “Mü’minler birbirlerini acıtmakta ve birbirlerini korumakta bir vücuda benzerler. Vücudun bir

⁶⁷ Âl-i İmrân 3/157.

⁶⁸ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 34a.

⁶⁹ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 35b.

⁷⁰ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 36a.

uzvu hasta olduğu zaman, diğer uzuvlar da bu sebeple uykusuzluğa ve ateşli hastalığa tutulurlar.”⁷¹ buyurmamış mıydı?

Bu sorularıyla Bitlisî, fıkhıdaki “Soru cevâbda iade olunmuş addolunur.”⁷² kâidesini hatırlatırcasına cevapları, aslında soruların içinde olan deliller sunarak hastalık yayılan bölgeye hariçtekilerin girmesinin haram oluşunu izaha gayret eder. Yine onun cevapları bilinen soruları sorması, salgın hastalık bulunan yerden uzaklaşmanın/kaçmanın hem içeridekilere hem de dışarıdakilere dokunabilecek muhtemel büyük zararlar sebebiyle haram olmasını gerektirdiği kanaatini kuvvetlendirmeye çalıştığı söylenebilir.

k) Müellif, veba türü hastalıkların tedavisi konusunda insanların ümitsizliğe düşmemeleri amacıyla “Allah, şifası olmayan hiçbir hastalık yaratmamıştır” hadisi ⁷³ ile “Allah, hastalığı da şifayı da indirmiştir ve her hastalığa bir ilaç var etmiştir. Öyleyse tedavi olun. Ancak haram olan şeyle tedavi olmayın.”⁷⁴ hadisini zikrederek bir taraftan itikâdî, diğer taraftan sağlığı korumak için tedavi olmanın fikhî boyutuna dikkatleri çekmek üzere onların yaşama ümidini artıracak cümleler kurar.⁷⁵ Bu konuda Kur’an’da Hz. Musa, Hz. Süleyman, Hz. Lokman ve Hz. İsa gibi Peygamberlerin şifa dağıtmalarından bahseden âyetleri sıralar. Ardından da öncelikle kamerî ayların 21, 23, 25 ve 27. günlerine denk gelen belirli günlerinde hacamat yapılmasını tavsiye eden rivâyetleri zikrederek, sahabenin bu tavsiyeye sınıksız sarıldıklarını, ayrıca arpa unu ve hurma ile tedavi uyguladıklarını belirtir.⁷⁶

l) Müellif, kaynağını belirtmediği –bizim de tespit edemediğimiz- ve İsrâiliyyat diye isimlendirmesine rağmen kendisine delil olabileceği kanaatıyla şöyle enteresan bir bilgi aktarır: “Hz. Musa Allah'a şöyle sorar: Ya Rabbi, bulaşıcı hastalık ve şifası kimdenidir? Allah da her ikisi de bendedir, deyince; Hz. Musa: Öyleyse Ya rabbi doktorlar ne iş yaparlar? Allah da (c.c.) şöyle cevap verir: Onlar kullarıma şunları yiyin şunları için diyerek karınlarını doyurturlar, biraz olsun onların ruhlarını veya psikolojilerini düzeltirler,⁷⁷ ancak ya şifa bulurlar ya da ölürler.”⁷⁸ Bu menkıbenin ardından da Bitlisî, “öyleyse nebîlerin haber verdiği ve tarihin kaydettiği tüm hastalıkları incele, araştır ve bu hastalıklardan kurtulmanın yollarını ara... Basit hastalıklar için bile tedavi olun

⁷¹ Buhârî, “Edeb”, 27; Müslim, “Birr”, 66.

⁷² Mecelle, md. 66.

⁷³ Buhârî, “Tıp”, 1; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, thk. M. Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-arabiyye, ts), “Tıp”, 1 (No:3435).

⁷⁴ Ebu Dâvud, “Tıp” 11.

⁷⁵ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 36b.

⁷⁶ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 37a.

⁷⁷ İbarenin aslı; “Yetetayyebûne nüfüse ibâdî... يتطيون نفوس عبادي ” şeklindedir.

⁷⁸ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 38a.

tavsiyesinde bulunulmuşsa çok daha tehlikeli olan veba için tedavi olmak hayli hayli evladır" şeklinde uzun yorumlar yapar.⁷⁹

m) Bitlisî, fıkihtaki icmâ delilinden hareketle salgın zamanlarında hastalık olan yere girmeme ve oradan çıkmama konusunda, Sahabe, tabiîn ve sonraki ulemânın icmâ ettiğini belirterek,⁸⁰ adeta kendisinin hac seferini yarıda bırakması konusunda da bu icmânın delil kabul edilmesini, aksi halde bu icmaya karşı gelinmiş olunacağı, dolayısıyla kendisinin değil bu icmâyâ karşı çıkanların kınanması gerektiğini belirtir.

İdrîs-i Bitlisî, buraya kadar âyet ve hadislerden fıkıh ilkeleriyle istidlalde bulunurken, "*Delâilu'l-akliyye ve'l-kiyâsâtî's-şer'iyye ve's-sem'iyye*" başlığıyla savunmasına *aklî ve şer'î kıyaslarla* devam ederek şu örnekleri zikreder:

i) Ammar b. Yasir(r.a) ile ana ve babası müşrikler tarafından inkâra zorlandıklarında ana-babası bu ikrahı kabul etmeyerek şehit edilmişler, Ammar ise baskı altında Allah'ı inkâr etmişti. Bu hadise üzerine Hz. Peygamber'e (s.a.s) Ammar'ın imanı sorulunca, "onun tepeden tırnağına kadar imanla dolu olduğuna şahadet ederim" ifadeleleriyle teziye edince Ammar, gözyaşlarını tutamamış, ardından da "*Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâra saparsa -kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere- ...*"⁸¹ âyeti nazil olmuştu. Bitlisî, eğer Ammar da ebeveyni gibi şahadeti seçseydi, İslâm'ı başkalarına kim öğretecekti. Onun baskı/ikrah altında irtidad etmediğini bizzat Hz. Peygamber (s.a.s) onaylamışsa, bir kişinin can güvenliği söz konusu olduğunda ruhsatlardan faydalanması mümkündür der. Aynı şekilde yalancı peygamber Müseleme'ye, iki sahabîden biri onun peygamber olmadığını söyleyince şehit edilmesi, diğerinin ise ölüm korkusu sebebiyle onaylaması durumu Hz. Peygamber'e (s.a.s) haber verilince o iki sahabînin birisinin ruhsatı, diğerini ise azimetini tercih etmesi örneğinden de Bitlisî, can güvenliğinin tehlikede olduğu durumlarda ruhsatı tercih edenin, kınanmaması gerektiğini belirterek⁸² kendisinin can güvenliği sebebiyle hac seferini iptal edişine delil getirir.

ii) Müellif, "*...kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın...*"⁸³ âyeti ile Hz. Davud'a(a.s.) düşmandan ya da soğuk-sıcaktan kendisini koruması "*Ona sizin için zırh(terzilik) yapmayı öğrettik ki savaş darbelerinden sizi korusun*"⁸⁴ âyetini ve yenmesi haram olan hayvanları zikreden âyetin devamındaki "*...kim açlıktan bunalıp çaresiz kalırsa, günah*

⁷⁹ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 38ab.

⁸⁰ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 41a.

⁸¹ en-Nahl 16/106.

⁸² Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 42ab.

⁸³ el-Bakara 2/195.

⁸⁴ el-Enbiyâ 19/80.

sınırına varmaksızın yiyebilir...”⁸⁵ âyetini zaruret kapsamında değerlendirip kendisine referans olarak kabul ederek, bütün bu âyetlerin amacı, insan canının korunmasıdır, şeklinde yorum yapar.⁸⁶

iii) Müellif, bazı âyet ve hadislerde zaruret hali sayılabilecek cüz'at olayları kendisine delil kabul ederek mesela, dinen haram kılınan gıdaların açık tehlikesi karşısında mubah olduğunu; boy abdesti alması gereken kişinin su mevcut olsa bile hasta olma korkusu durumunda abdestle yetinebileceğini; ölmekten ya da susuz kalmaktan korkması durumunda teyemmüm yapmasına ruhsat verildiğini;⁸⁷ normal şartlarda zehir ve zehirli yiyecek ve içeceklerin haram kılındığını ancak zaruret ve şifa maksatlı bunların belli ölçüde alınmasına ruhsat verildiğini⁸⁸ belirterek zaruret fihhına dair örneklerle kendisini savunmaya gayret eder. Öyle ki, Hz. Peygamber'in (s.a.s), “*evlenin, çoğalın...*”⁸⁹ meâlindeki hadisin yorumunu yaparken; eğer veba türü salgınlardan Müslümanlar kaçmayıp kendilerini ölümün kucağına atarlarsa ‘Müslümanlar nasıl çoğalacak’ şeklinde enteresan kıyaslar yaptığı görülür.⁹⁰

iv) Müellif, “*H. Peygamber'in (s.a.s), Tebuk seferinden dönerken Hicr Vadisi'nde konakladıkları sırada ashâbına “bu mevkiye helâk olan Semûd kavminin bir zamanlar kullanmış oldukları su kuyularından içmemelerini ve ihtiyaçları olsa bile suyunu kullanmamalarını”* anlatan hadisten,⁹¹ tehlikeli yerlerden Hz. Peygamber'in (s.a.s) dahi uzaklaşmasının hikmetine sarılarak kendisinin vebalı bölgeden kaçışına delil gösterir.⁹²

v) Halife ya da yöneticilerin daha büyük fayda için bazen küçük zararlı kararlar verebileceğini, mesela, halkın genel maslahatı için vebalı bölgelere girmeyi ya da çıkmayı yasaklamalarının, hatta evden çıkmaya bile müsaade etmeme kararlarının da bu kapsamda değerlendirilmesi gerektiğini belirterek⁹³ günümüzdeki salgın döneminde sokağa çıkma yasağının caiz oluşuna o günden fetva verir.

Toplamda 61 varaktan (121 sayfa) oluşan risalenin 28-48 varakları (toplam 20 varak) bu ikinci bölüm için ayrılmıştır. Yukarıda özet halinde tercümesi verilen bu

⁸⁵ el-Mâide 5/3.

⁸⁶ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 43ab.

⁸⁷ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 43b.

⁸⁸ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 44b.

⁸⁹ Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403), 6/173; Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2003), 7/131.

⁹⁰ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 44a.

⁹¹ Buhârî, “*Ehâdîsü'l-enbiyâ*”, 17.

⁹² Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 45ab.

⁹³ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ*, (Âşir Efendi, 275), 47a.

bölümde müellifin "İslâm hukukunda Zaruret Hali"nde mubah sayılan uygulamaların, veba zamanında da mubah sayılması için delil kabul ettiği söylenebilir.

3.5. Salgın Hastalıkların Tedavisi

Müellif, risalenin sonuna doğru 13 varaktan oluşan "*Mu'âlecâtü'l-emrâz ve't-tâûn ve'l-vebâ*" yani "*Tâun ve veba gibi Hastalıkların tedavisi*" şeklinde isimlendirdiği⁹⁴ üçüncü bölümde; hastalıkların tedavisinde öncelikle "önleyici tedbirler" in alınmasını, akabinde de maddî önlemlerin alınmasını, bir başka deyişle önemli olanın bu hastalığa yakalanmamak olduğunu, yakalanmamak için ise bu hastalığın bulunduğu yerden uzaklaşmak olduğunu ve bunun mubah olduğunu belirtir.

Bireysel çözümler bağlamında ise tatlı-soğuk su ile boy abdesti almanın, evlerin havalandırılmasının, serin tutan kumaşların giyilmesinin, hava akımının daha fazla olduğu sabah, akşam ve geceleri sirke veya amber koklamanın ya da bunların buharını teneffüs etmenin şifaya vesile olacağını, limon, nar, sirke gibi ekşi gıdaların kandaki akışkanlığı artıracığını ve hangi çeşit olursa olsun üzümün faydalı olacağını nakleder.

Müellif, böyle salgın dönemlerinde insanların şüphe, korku ve paniğe kapılabileceğini, bundan kurtulmak için ise -âyette bildirildiği üzere-⁹⁵ bolca Allah'ı zikretmek gerektiğini belirtir. Böyle zamanlarda daha çok ibadet etmenin, daha fazla sadaka vermenin, namazları cemaatle kılmanın belaları savmaya vesile olacağını zikreder. Tarihî tecrübelerin ışığında Kur'an'daki şifa âyetleri hakkında tefsirler yaparak, bu âyetlerin dua maksadıyla okunmasının faydalarından bahseder. Başta âyetü'l-kürsî olmak üzere içerisinde "hıfz" ya da "muhafaza" kelimelerinin geçtiği âyetler ile Felak ve Nâs surelerinin okunmasının faydalı olacağını, akabinde de "*hallısna*" yani "*bizi şu kötülüklerden kurtar Allah'ım*" geçen uzun bir dua silsilesine yer verir.⁹⁶

Risalenin sonunda müellif bazı pratik uygulamalardan örnekler de verir: Mesela; tâun ya da veba hastalığının belirtisi sayılabilecek sivilce, çıban vb. alametler vücudun sağında ise sol elin tırnaklarına, sol tarafta ise sağ elin tırnaklarına uzunlamasına "*Besmele ve Allahümme Yâ azâbe'l-hayy ve Yâ 'avne'l-hayy...*"⁹⁷ diye başlayan duanın yazılmasını şifaya vesile olacağını kaynak belirtmeksizin Hz. Hamza'nın tecrübesiyle kaydeder.

Müellif, sözlü ve yazılı duanın yanında salgın hastalıklara karşı Hz. Peygamber'in (s.a.v.) karantina tavsiyelerinin sahabe tarafından uygulanmasını da örnek olarak zikreder. Ayrıca, İslâm'da beden temizliğinin yanında suları korumak, kirletmemek gibi

⁹⁴ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 49a.

⁹⁵ bk. er-Ra'd 13/28.

⁹⁶ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 58b.

⁹⁷ Bitlisî, *Risâletü'l-ibâ* (Âşir Efendi, 275), 55ab, 56ab.

çevre temizliğine dair örnekler vererek, günümüzdeki kolera, tifo ve hepatit gibi su vasıtasıyla yayılan salgın hastalıkların önlenmesi açısından da su birikintilerine bevletmeyi yasaklamasını ve bütün bunların hıfzu's-sıhha kapsamında⁹⁸ olduğuna dolaylı vurgular yapar.

Özetle Bitlisî'nin, temizliğe sürekli özen gösterme gibi maddî tedbirlerin yanında manevî bakımdan da ana-babaya iyilik etme, sıla-i rahimde bulunma, sadaka vermeyi artırma, daha fazla zikir ve dua etme gibi vesilelerin risalenin sonundaki bölümde önecelediği, bunların yanında insanlığın tecrübeleriyle oluşan bazı şifalı meyve ve sebzelerin tüketilmesiyle maddî tedavilerden istifade edilmesinin de elzem olduğuna dikkat çektiği tespit edilmiştir.

Sonuç

İslâmî literatürde “veba” ya da “tâun” denilen mikrobik hastalık çeşitleri, Müslümanların yaşadıkları bölgeler de dâhil olmak üzere tüm toplumları derinden etkilemiştir. İslâm âlimlerinin tamamı musibet gibi görülen bu tür olayları öncelikle kelâmî bakımdan imtihan olarak değerlendirmişler; başa gelen dünyevî sıkıntılar onları daha fazla ibadete, zühd hayatına, sadaka vermeye, dua etmeye, tevekküle vb. birçok hayırlı işler yapmaya sevk etmiş ve eserlerinde de buna benzer tavsiyelerde bulunmuşlardır.

Risalesini tanıtmaya çalıştığımız müellif İdrîs-i Bitlisî'nin, Kadı Bezzâvî tefsirine şerh yazacak kadar âlim ve fakih; şiirler yazacak kadar edîp, Osmanlı padişahlarına müşavirlik yapacak seviyede yöneticilik kabiliyeti olan, tarih, kelâm ve tasavvuf ilim dallarında da mütebahhir bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. Yaşadığı asırda farklı senelerde baş gösteren salgınlardan etkilenecek, bu hastalıklar karşısında maddî ve manevî bakımdan alınacak tedbirlerin yanında İslâm hukukunda zaruret halleri kapsamına dâhil edilebilecek fikhî delilleri de içeren ve kısa sayılamayacak müstakil bir risale te'lif etmesi, onun fıkıh ilmindeki bilgi birikiminin kıymetine işaret etmektedir.

Bitlisî'nin fıkıh usulüne dair bazı kaideler yardımıyla Kur'an ve Sünnet'teki ilgili nasları yorumlama biçimi ile can güvenliğini tehdit eden veba salgını nedeniyle hac yolculuğunu yarıda bırakışına İslâm tarihinde yaşanan bazı hadiselerden deliller serdetmedeki gayretlerinin, -İsrâiliyyata dayanan ve kaynak belirtmeden naklettiği birkaç delil hariç olmak üzere- isabetli ve tutarlı olduğu tespit edilmiştir.

Müellifin risalesi, kelâm, tıp, fıkıh gibi farklı ilim dallarındaki konuları ilgilendirmesi nedeniyle maddî ve manevî ilim dallarınca incelenmeye değer bir risaledir. Müellifin, bir yandan kaza ve kader konusunu ele alırken diğer yandan fıkıhta zaruret

⁹⁸ İbrâhim b. Muhammed el- Halebî, *Halebî Sağır* (Dersaâdet: Sahâfiye-i Osmaniye 1312), 20.

halinde neler yapılabileceği konularını başarılı bir şekilde temellendirdiği, onları delil olarak kullandığı ve genel manada isabetli değerlendirmeler yaptığı tespit edilmiştir.

Bitlisî'nin diğer veba ya da tâun risale müelliflerinde olduğu gibi, hadis-i şerifte zikredilen 'salgın hastalığın olduğu bölgeye girilmemesi' ile 'salgın bölgesinden çıkılmaması' hususunu iki farklı hükümle değerlendirdiği anlaşılmaktadır: Bunlardan, insanların salgın hastalık bulunan yere girmemesinin *mubah* oluşunu, mükelleflerin Allah'a ve kullara karşı sorumluluklarında büyük öneme haiz olan sağlıklı olmaya engel teşkil eden bulaşıcılık ve kişinin kendisini tehlikeye atmaması gibi "illetler" üzerinden değerlendirdiği söylenebilir. Salgın bölgesinden çıkmayı *haram* olarak değerlendirmesi hususu ise hicret edilen yerlere de hastalığın transferi, salgının bulunduğu bölgedeki aciz insanların ihtiyaçlarının giderilememesi, Müslüman nüfusun azalması endişesi gibi fıkhîta *sedd-i zerâi'* ilkesine dâhil edilebilecek konulara dahil etmesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Bitlisî'nin tedavi ya da şifa amacıyla dinî menşe'li naklettikleri bazı vakıa ya da duaların bir kısmının senedi ve kaynağı olmamakla birlikte kendi yaşadığı döneme kadar oluşan sözlü kültürün yansımaları olarak değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır. Bu sebeple temel kaynaklarda bir âyetin şifa maksatlı okunup okunamayacağı konusundaki sebep-i nüzûlu ya da sebep-i vürûdu farklı dahi olsa, Bitlisî'nin bu yorumlarının hasta psikolojisinin göz önüne alınarak değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Risalenin fıkhî bölümünün değerlendirilmeye çalışıldığı bu makalede Bitlisî'nin eserinin sadece tıp tarihi ya da salgın hastalık çalışmalarıyla ilgili olmadığı, hadis, kelâm ve fıkıh gibi İslami ilimleri ilgilendiren pek çok alt konuya, yani disiplinler arası konulara da temas ettiği tespit edilmiştir. Ayrıca tarih ilmi bakımından o dönemdeki ulemâ sınıfı ve siyaset bilimi araştırmaları için de farklı bakış açılarıyla ele alınabilecek özelliklerinin bulunduğu söylenebilir.

Osmanlı dönemi âlimlerinden olmasına ve yaşadığı dönemde Türkçe yaygın şekilde konuşulmasına rağmen ilim dilinin Arapça olması sebebiyle Bitlisî risalesini Arapça olarak kaleme almıştır. Her ne kadar I. Mahmud'un padişahlığı zamanında (1730-1754) Mehmed Sâlih Bitlisî tarafından Türkçe'ye çevrildiğinden bahsedilse de günümüz Türkçesi ile geniş tahkikli tercümesinin yapılmasının, salgın hastalık dönemlerinde 15. asır salgın hastalıklarla mücadele yöntem ve kültürü ve o güne kadar İslâm dünyasındaki tedavi yöntemleri ile günümüzdeki salgın hastalıklarla mücadele yöntemini mukayese imkânını yansıtacağı kanaatindeyiz. Ayrıca bu çalışmanın geleneksel tıbbın günümüze olan etkilerinin de tıp ve fıkıh sosyolojisi bağlamında değerlendirilmesini mümkün kılacağını düşünmekteyiz.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder./The author declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder./The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- ARICI, Mustakim. "İslâm Coğrafyasında Salgınlar Tarihinin Sessiz Kaynakları: Taun/Veba Risaleleri Literatürü". *Nazariyat* 7/1 (Nisan 2021), 93-148.
- Ataullah, Fouad. "al-iba' an mawaqie al-wiba(Epidemic Sites)" by Idris bin Husam al-Din al-Badlisi al-Hanafi". *Mecelletü'l-hivâru's-Sekafi* 2. 2020.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. 11 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2003.
- Boynukalın, Ertuğrul. "Makâsîdü'ş-Şerîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/423-427. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrahim. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1434.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-Usûl*. thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. 4 cilt. b.y.: Vizâretü'l-Evkâf, 1994.
- Çalış, Halit, "Zaruret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/141-144. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrût: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1988.
- Ebü'l-Yümn el-Uleymî, Mücîruddin el-Hanbelî. *el-Ünsü'l-celîl bi târihi'l-Kudsi ve'l-halîl*. 2 Cilt. b.y: Matbaatü'l-haydariyye, 1968.
- Fayda, Mustafa. "Amvâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/100. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Halebî, İbrâhim b. Muhammed. *Halebî Sağîr*. Dersaâdet: Sahâfiye-i Osmaniye, 1312.
- Hillî, Hibetullah Muhammed Ebü'l-Bekâ. *el-Menâkûl-Mezidiyye fi ahbarî Mulukî'l-Esediyye*. thk. Muhammed Abdulkadir. Amman: Mektebetü'r-Risâle, 1984.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*. thk. Hamza b. Züheyr Hâfız. 4 Cilt. Cidde: Şerîketü'l-Medîneti'l-Münevverâ, ts.

- İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. 3 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Bezlü'l-mâ'ûn fî fadli't-tâ'ûn*. thk. Ahmed İsam Abdülkâdir Kâtib. Riyad: Dâru'l-Âsime, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa Sakka. Kahire: Mustafa Babi el-Halebî, 1955.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. M. Fuad Abdül-bâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabiyye, ts.
- İbn Nüceym, Zeynuddin b. İbrahim b. Muhammed. *el-Eşbâh ve'n Nezâir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.
- İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Mısır: Vezarâtüs-Sekafe, 1963.
- İdrîs-i Bitlisî, Kemaleddin Hüsameddin Ali b. İdrîs. *Risâletü'l-ibâ'can mevâkı'i'l-vebâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, 275, (101b-160b)
<https://portal.yek.gov.tr/Works/detail/198080>
- Koca, Ferhat. *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Mhemit, Hüseyin. "İslâm Tarihi Boyunca Görülen Salgın Hastalıklar ve Alınan Önlemler". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 8 (2020), 123-137.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010.
- Özcan, Abdulkadir. "İdrîs-i Bitlisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/485-488. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mesud Ömer. *et-Tavzîh fî halli ğavâmizi't-tenkîh*. thk. Âlü Mustafa el-Misbâhî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Salah, Muhammed Hamza Muhammed. *el-Kevârisü't-tabî'iyye fî bilâdi's-Şam ve'l-Mısır*. Gazze: Gazze İslâm Üniversitesi: Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- San'ânî, Abdürrezzâk. *el-Musannef*. thk. Habiburrahman el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-Eşbâh ve'n Nezâir fî kavâid ve furûi' fikhî's-Şafi'iyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- Süyûtî, Celâleddîn. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Şuayb el-Arnaûd. Dımeşk: Müesseset'ür-Risâle, 2007.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. haz. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî. Riyad: el-Mektebetu'l-me'arif, ts.
- Varlık, Nükhet. "Tâun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/175. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Zehebî, Ebu Abdillâh Ahmed b. Osman. *Târihu'l-İslâm*. thk. Ömer b. Abdusselam. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-Arabî, 1993.

Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf. *Tahrîcü'l-ehâdis ve'l-âsâri'l-vâkı'a fi tefsîri'l-Keşşâfli'z-Zemahşerî*. Riyad: Vizârâtu'l-evkâfi's-Suudiyye, 1417.